

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ
І ДАВНЯ ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ
Випуск 8

2012
КИЇВ

Коллекції
НАУКОВИХ ФОНДІВ
ІНСТИТУТУ
АРХЕОЛОГІЇ
НАН УКРАЇНИ

ДЖЕРЕЛА

ТА

ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 902/904(477)
ББК Т4(45)2/4я43
А 874

Археологія і давня історія України. Вип. 8. Колекція Наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження. — К., 2012. — 154 с.: 173 рис., 11 табл.

ISBN 978-966-02-5429-9 (серія)
ISBN 978-966-02-6331-4 (Вип. 8)

Збірка статей — друге видання серії, присвяченої публікаціям матеріалів колекцій, що зберігаються у Наукових фондах Інституту археології. Статті, включені до неї, підготовані співробітниками різних відділів Інституту, що позначилося на їх тематичній та хронологічній строкатості. Втім, така підбірка відображає і надзвичайно широкий діапазон колекцій — від первісної доби до епохи пізнього середньовіччя. Друге видання присвячене вступу до наукового обігу результатів досліджень нещодавно відкритих і вже добре відомих пам'яток, републікації матеріалів з уточненням деталей та переглядом висновків, аналізу окремих категорій старожитностей, що зберігаються у Наукових фондах ІА НАН України.

**УДК 902/904(477)
ББК Т4(45)2/4я43**

ISBN 978-966-02-5429-9 (серія)
ISBN 978-966-02-6331-4 (Вип. 8)

Н. В. Хамайко

ГРАЛЬНИЙ НАБІР ІЗ ЗАПЛАВНОГО КУРГАНУ ШЕСТОВИЦІ

У статті розглядаються гральні фігурки з підкурганного поховання Х ст. Шестовицького могильника, розташованого в заплаві р. Десна поблизу ур. Коровель.

Ключові слова: гра, hnefatafl, гральні фігурки, гральні кістки, гральні дошки, гральний набір, зрізано-сферичний, антропоморфний, пішак, король, імпорт.

Влітку 1946 р. Я.В. Станкевич досліджено 6 курганів заплавного могильника Шестовиці, в одному з яких містився гральний набір (Станкевич 1946, с. 2). Комплекс розташований у південній частині I групи заплавного могильника і отримав польову назву *курган VI*; у загальному реєстрі шестовицьких поховань Д.І. Бліфельда він значиться під номером 98.

Попередню публікацію Я.В. Станкевич подала у вигляді тез 1947 р. (Станкевич 1947, с. 100). Більше уваги комплексу дослідниця приділила у статті (Станкевич 1949, с. 53, 54) та публікації результатів досліджень польового сезону 1946 р. (Станкевич 1962). Фотографічне зображення частини грального набору подано у статті 1949 р., повніше фото вміщено у роботі Г.Ф. Корзухіної (Корзухина 1963, рис. 2, 1).

Досліджений комплекс виявився підкурганним парним похованням у супроводі коня у зрубній камері і був датований автором розкопок серединою Х ст. (Станкевич 1947, с. 100). Поховання містило багатий військовий та торговий інвентар, а також набір скляних гральних фігурок. Вони були укладені пірамідою у південному куті могильної камери за 60 см від голови чоловіка (Станкевич 1949, с. 53, 54, рис. 3, 10). Я.В. Станкевич припустила, що таке положення вони могли набути внаслідок перебування у мішечку (Станкевич 1962, с. 24, 25).

За описом, поданим у публікації 1949 р., 26 фігурок мали форму кульок з плоским дном і були двох кольорів — блакитного і жовтого, 2 фігурки мали високе конусовидне тулово з округлою голівкою, до якої прилаштовано виступаючий гребінь (Станкевич 1949, с. 54, рис. 5). У статті 1962 р. зазначено, що фігурок всього виявлено 26, з яких

2 — антропоморфні зі зрізаноконічним туловом з округлою голівкою, а решта 24 — округлі з пласкою основою. Колір скла у публікації 1962 р. також уточнено як блакитний і темножовтий з коментарем «останній можна було роздивитися лише на світло». Доповнення зроблено і щодо антропоморфних фігурок, з яких на той момент уже збереглась лише одна — блакитна. Зазначено, що вона по тулову обвита темночервоним накладним джгутиком (Станкевич 1962, с. 24, 25).

Такі уточнення, очевидно, слід приписати Г.Ф. Корзухіній, яка, уже по смерті Я.В. Станкевич, готувала її роботу до друку і використала ці ж дані у своїй спеціальній роботі, присвяченій давньоруським іграм (Корзухина 1963, с. 85). Г.Ф. Корзухіна підбрала аналогії подібним гральним наборам і зробила попередні висновки щодо їх видового складу та походження. Дослідниця навіть намагалася ототожнити гру з відомими назвами давньоруських ігор, щоправда точного визначення їй не знайшла (Корзухина 1963, с. 99—101).

Такі ж актуальні питання, як точний видовий та кількісний склад набору, атрибуція гри, її походження та місце виготовлення гральних предметів все ще залишаються нез'ясованими.

На сьогодні більша частина грального набору (18 фігурок) знаходиться в експозиції Музею археології ІА НАНУ (рис. 1, 1).

Антропоморфний «король» виготовлений з блакитно-зеленуватого скла, тулово спірально оповите накладною вишневою смужкою. Залишкові розміри (фігурка обвита зверху і знизу, нижня частина фрагментована і склеєна) складають: висота — 4,05 см, діаметр «голівки» — 1,25 см, максимальний діаметр тулова — 2,30 см. З гральних фігурок присутні 4 жовтувато-коричневі з медовим відтінком, зрізанокулясті, 3 з яких оббиті, вкриті кавернами, на поверхні містять ознаки легкої іризації й розшарованості; а також 13 зрізанокулястих з початково прозорого блакитного скла зі значними пошкодженнями поверхні — сильною мутною іризацією бруднобілого кольору

з кремовим відтінком, значною розшарованістю поверхні (близько 1 мм). При цьому 6 фігурок зберегли свою початкову форму і несуть ознаки надзвичайно сильної іризації, а 7 вже втратили початкову форму і на поверхні формується новий шар патини. Непошкоджені фігурки мають висоту від 2,25 см до 2,40 см, діаметр у місці максимального розширення тулова 2,45—2,66 см, діаметр основи 1,50—1,80 см (табл. 1).

Ще 3 зрізанокулясті фігурки з жовтувато-коричневого скла зберігаються у Наукових фондах ІА НАНУ (рис. 1, 2). Стан їх вкрай незадовільний. Поверхня фігурок зазнала сильного розшарування і втрат повного об'єму. Одна з них повністю втратила початкові зовнішні обриси, а дві зберегли ці обриси лише фрагментарно. Залишкові розміри фігурок сягають: висота — 2,20—2,50 см, діаметр у місці максимального розширення тулова — 2,40—2,50 см, діаметр основи — 1,70—1,80 см.

На сьогодні з 24 (або ж 26?) зрізанокулястіх фігурок збереглося 7 жовтувато-коричневих і 13 блакитних, з 2 умовно антропоморфних королів — 1, що в сумі складає 21 фігуру (рис. 2). Місцезнаходження решти гральних предметів достеменно визначити не вдалося. Втім, враховуючи відомості, що частину матеріалів з розкопок Я.В. Станкевич 1946 р. було передано до Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, Росія) (Повернення 1997, с. 159, № 607), не варто виключати присутність серед них і решти гральних фігурок з набору.

Видовий та кількісний склад фігур у подібних наборах є найбільш проблематичним питанням. Вибірку аналогій подібним гральним фігуркам проводили Г.Ф. Корзухіна (Корзухина 1963), Х. Віттекер (Whittaker 2006) та М. Рундквіст і Г. Вільямс (Rundkvist, Williams 2008). Варто акцентувати увагу на повних гральних наборах, що походять з камерних поховань доби вікінгів.

Серед старожитностей Давньої Русі це, у першу чергу, знахідки з поховання Х ст. у Києві. Комплекс був випадково виявлений під час земляних робіт у 1901 р. на розі вул. Рейтарської та Володимирської (Ханенко Б., Ханенко В. 1902, табл. XX, № 1273—1276, 1202) і за каталогом М.К. Каргера відомий як поховання № 108 (Каргер 1958, с. 171, табл. XIV). Серед інвентаря був гральний набір, що складався з більш ніж десятка скляних фігурок і гральної кістки. З них збереглися лише чотири зрізанокулясті, виготовлені зі скла різного кольору: 2 з чорного непрозорого скла, 1 з такого ж чорного скла з жовтою краплею (оббита) і 1 з прозорого скла кольору морської хвилі з пурпурово-червоною спіральною стрічкою, завитою навколо тулуба (оббита). Розміри фігурок складають 2,3 × 2,4 см, 2,5 × 2,4 см, >2,4 × >2,3 см та 2,2 × 2,5 см, де перша величина — максимальний діаметр тулова, а друга — висота. Разом з ними було знайдено і гральну кістку-паралелепіпед з вічками від 1 до 6 на кожному боці у вигляді крапки з двома концентричними колами. Розміри її становили 3 × 1,5 × 1,5 см. Матеріалом виготовлення В. Гезе вважав слонову кістку (Каргер 1958, с. 171, табл. XIV), а Г.Ф. Корзухіна — ріг (Корзухина 1963).

Каталог археологічного зібрання Ханенків подає ще одну позицію скляних гральних фігурок з зеленого скла, що походять з Києва (Ханенко Б.,

Таблиця 1. Перелік та характеристика гральних фігурок з кург. VI/98 Шестовицького заплавного могильника (МА та НФ ІА НАНУ).

№ п/п	Інв. №	Назва	№ на рис. 3	Колір	Скло	Збереженість поверхні	Цілісність об'єму знахідки	Розміри, см			Примітки
								h	d осн.	d max	
1	АМ 2722/7846	Король	21	Зеленувато-блакитний, на поверхні напаяна смуга червонувато-бузкового кольору	Прозоре, всередині помітні повітряні бульбашки Те саме	Гарна, імовірно, піддана консервації (масляниста на дотик) Задовільна, зі слідами іризації, помірно розшарування поверхні, у місцях втраг — каверни	Фрагментований, пошкоджені голівка і низ, склесений	4,05 *	2,30 *	1,25 **	Радіально до центру основи йдуть складки від формовки підлізкою
2	7858	Пішак	1	Бурштиновий, наближений до коричневого з жовтуватим відтінком	Те саме	Те саме	Цілий	2,32	2,55	1,62	
3	7863	Те саме	2	Бурштиновий, наближений до коричневого з медовим відтінком	Те саме, в центрі — скупчення бульбашок	Найкраща серед решти, імовірно, піддана консервації (масляниста на дотик)	Те саме	2,30	2,66	1,71	
4	7848	Те саме	3	Бурштиновий жовтувато-коричневий	Прозоре, всередині помітні повітряні бульбашки	Сліди іризації, каверни, легке розшарування поверхні	Початково цілий, вторинні втрати з усіх боків	2,30	2,50	1,67	
5	7849	Те саме	4	Те саме	Те саме	Сліди іризації мутного білуватого відтінку, каверни, помітне розшарування поверхні	Початково цілий, часткові вторинні втрати	2,40	2,58	1,80	

6	—	Те саме	Те саме	Те саме	Незадовільна, іризація, сильно розшарування поверхні	Вторинна втрата початкових обрисів на 80 %	2,50	2,40 *	1,70 *	Збереглися контури верхньої частини
7	—	Те саме	Те саме	Те саме	Те саме	Вторинна втрата початкових обрисів на 90 %	2,20 *	2,40 *	1,80	Те саме
8	—	Те саме	Те саме	Те саме	Те саме	Повна вторинна втрата початкових обрисів	2,20 *	2,50 *	1,80 *	1,80 *
9	7861	Те саме	Блакитний з легким зеленуватим відтінком	Початково прозоре	Задовільна, сліди надзвичайно сильної іризації, що сформувала на поверхні помітний (~1 мм) шар бруднобілої з кремовим відтінком патини	Ціла	2,30	2,65	1,60	1,60
10	7757	Те саме	Те саме	Те саме	Задовільна, сліди сильної іризації, що сформувала на поверхні помітний шар патини	Початково ціла, вторинні втрати з усіх боків	2,27	2,61	1,78	1,78
11	AM 2728/7847	Те саме	Те саме	Те саме	Гарна, помітна іризація, патина кремового відтінку	Ціла	2,24	2,60	1,50-1,55	Основа овальних обрисів
12	7854	Те саме	Те саме	Те саме	Задовільна, помітна іризація, патина кремового відтінку	Початково ціла, вторинна втрата з одного боку внаслідок іризації	2,23	2,46	1,70	1,70
13	7851	Те саме	Те саме	Те саме	Гарна, помітна іризація, патина кремового відтінку	Ціла	2,25	2,60	1,60-1,65	Те саме
14	7850	Те саме	Те саме	Те саме	Те саме	Втрата бокової нижньої частини	2,21	2,50	1,60	1,60
15	7856	Те саме	Те саме	Те саме	Незадовільна, сильна іризація, розшарування поверхні призвело до втрати патинізованої кірки	Часткова втрата об'єму	2,25	2,49 *	1,75	1,75
16	7855	Те саме	Те саме	Те саме	Те саме	Те саме	2,15 *	2,52 *	1,70 *	1,70 *
17	7862	Те саме	Те саме	Те саме	Те саме	Помітна втрата об'єму	2,24 *	2,52 *	1,60 *	1,60 *
18	7860	Те саме	Те саме	Те саме	Те саме	Значна втрата об'єму	1,94 *	2,35 *	1,50 *	Помітні сліди закручування м'яси навколо своєї осі
19	7853	Те саме	Те саме	Те саме	Те саме, чисельні тріщини	Те саме	2,30 *	2,60	1,60 *	1,60 *
20	7852	Те саме	Те саме	Те саме	Вкрай незадовільна, сильна іризація, розшарування поверхні, втрата патинізованої кірки, чисельні тріщини	Повна втрата початкової форми	2,00 *	2,60 *	—	—
21	7859	Те саме	Те саме	Те саме	Те саме	Те саме, фігурка розбита на дві половинки, склеєна	1,75 *	2,50 *	—	—

* — залишкові розміри; ** — подано діаметр голівки фігурки.

Рис. 1. Гральний набір з кург. VI/98 Шестовицького заплавного могильника (сучасний вигляд): 1 — гральні фігурки, що знаходяться в експозиції Музею археології ІА НАНУ, 2 — гральні фігурки, що зберігаються у Наукових фондах ІА НАНУ

Ханенко В. 1902, № 1271—1272), проте детальнішої інформації про них немає.

У Гньоздово такі знахідки відомі в кургані X ст. Оль-30, дослідженому у 1988 р. Д.А. Авдусіним. У похованні знаходилося 13 зрізаносферичних скляних фігурок (Шуть 1996, с. 26, кат. № 490): 6 темних (на просвіт пурпурових та темно-зелених), 6 блакитних та 1 світло-зелена мозаїчна. Частина фігурок зберегла на поверхні рештки позолоти.

Скляні гральні фігурки відомі у двох похованнях Тимерьово: у кург. 100 (парній інгумації) — пішак з прозорого блакитнувато-зеленого скла та у кург. 277 (парній кремації) — два пішаки з зеленого та темно-вишневого прозорого скла. В останньому було виявлено й фрагменти залізного окуття гральної дерев'яної дошки (Фехнер, Недошивина 1987, с. 85).

Ширше аналогії представлені у поховальних комплексах X ст. Північної Європи, що дають класичне уявлення про набори скляних гральних фігурок епохи вікінгів. Й. Петерсен наголошував, що вони є поширеними у скандинавських серед-

ньовічних похованнях вендельського й наступних періодів (Petersen 1914).

Найбільшу увагу традиційно привертають знахідки з Бірки (Швеція): у камерному пох. 523 знайдено 19 зрізанокулястих скляних фігурок — 5 однотонних чорних і 14 смугастих блакитного кольору (2,2—2,3 × 2,3—2,5 см), а також 1 скляний «король» з блакитного скла, зі зрізаноконічним корпусом, обвитим темно-фіолетовою смужкою, та очима і головним убором чи короною з такого ж фіолетового скла (4,5 × 2,15 см) (Arbman 1943, s. 157, 158; 39, taf. 148, 1); у парному камерному пох. 644 — 20 ідентичних скляних смугастих фігурок кольору світлої морської хвилі з пурпурово-фіолетовою спіраллю навколо тулова (2,3—2,4 см), 2 скляні «короли» такого ж кольору, обвитих пурпурово-фіолетовою смужкою (4 і 4,6 × 2,3 і 2,3 см) та 3 гральних кістки-паралелепіпеда з рогу (3,8 × 2,4 × 2,4 см) з вічками від 3 до 6 на довгих сторонах і 1 та 2 на коротких (Arbman 1943, s. 221—226; 39, taf. 148, 2), ідентичних гральній кістці з поховання на розі вул. Рейтарської у Києві; ка-

мерне пох. 750 — серед багатого поховального інвентаря з військовим і торговим реманентом було виявлено 25 скляних округлих фігурок — 8 темно-зелених і 17 світлих блакитно-зеленуватих, 1 антропоморфного «короля» з зеленого скла, обвитого темно-синім скляним джгутиком, та накутники від дошки (Arbman 1943, s. 267—272; 39, taf. 147, 1). Менша кількість гральних фігурок серед поховань Бірки присутня у пох. 710, камерному похованні з конем, де було 8 гральних фігурок з чорної непрозорої скляної пасти, декорованих білою впаяною смугою (2,1—2,4 см) (Arbman 1943, s. 244, 245; 39, taf. 147, 2).

Крім того, у Швеції такі гральні набори відомі у Вальсгерде (Центральна Швеція) — поховання в ладді з 24 скляними фігурками, з яких 8 були чорного кольору і 16 блакитного (Graham-Campbell 1980, nr. 95); у Лонгторі (Упланд) — камерному похованні з конем, де виявлено 13 блакитно-зелених та 6 темно-зелених округлих скляних фігурок і одного скляного «короля» (Arbman 1936, s. 95, 96) та ще одному похованні, де містилося 26 гральних фігурок — 21 скляна, 4 кістяних і 1 кам'яна (Rundkvist, Williams 2008, tab. 1, 2), а також у Туні (Альсіке), де виявлено комплекс з гральним набором — поховання № 9404 з 12 округлими скляними фігурками (7 світло-зелених і 5 чорних) і 1 «королем» з зеленого скла та дрібними фрагментами інших фігурок (Arne 1934, s. 21, № 15). Поодинокі скляні фігурки відомі також у пох. II Туни — багатому чоловічому похованні (Arne 1934, s. 25, 26) та у похованні в ладді з Ульстейна (Унес, Суннмур, Норвегія) (Whittaker 2006, tab. 1).

Наведені аналогії яскраво ілюструють, що набір скляних фігурок у шестовицькому похованні відповідає традиції облаштування могил «дружинного» кола. Переважну більшість гральних наборів скляних фігурок було виявлено на території Давньої Русі та Швеції. Як правило, такі набори містять два види пішаків, що відрізняються за кольором. Одна частина при цьому переважає іншу за кількістю приблизно вдвічі. Окрім того, в наборі часто присутні фігурки-королі, рідше — гральні кістки з вічками.

Г.Ф. Корзухіна дійшла висновку про наявність виразного скандинавського імпульсу в розповсюдженні настільних ігор на землях Давньої Русі у X ст. Дослідниця стверджувала, що «усі шашки та дошки репрезентують вироби скандинавських майстерень», при цьому «частина шашок (але не скляних) могла бути виготовлена і на місці» (Корзухіна 1963, с. 100). Цей висновок підтримала О.О. Рибіна (Рыбина 1997, с. 110), однак його піддав критиці П.П. Толочко на основі висновків хіміко-технологічних досліджень Х. Арбмана та Ю.Л. Шапової, перший з яких висловлювався на користь прирейнського походження скляних гральних фігурок, а друга — середземноморсько-візантійського (Толочко 1990, с. 118).

Матеріал виготовлення — скло — для X ст. виключає виробництво фігурок на місцях як для Давньої Русі, так і для Скандинавії (Шапова 2004, с. 73). Н.П. Довгалюк та В.В. Мурашова, провівши комплексне дослідження скляних знахідок з Гньоздово, серед яких були і гральні фігурки X ст., підтвердили їх візантійське походження (Dovgaluk, Murasheva 2009, p. 51). Зазвичай такі

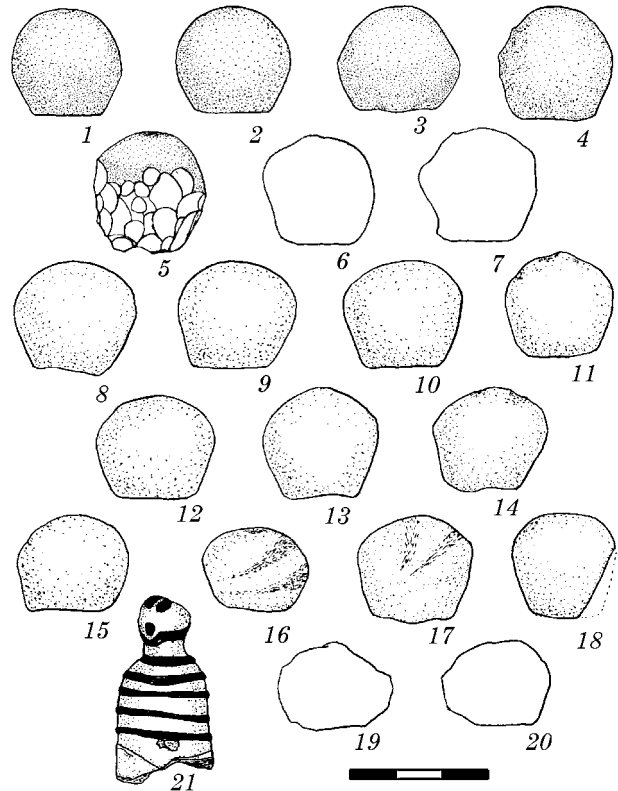

Рис. 2. Гральний набір з кург. VI/98 Шестовицького заплавного могильника (у кількості, що збереглася до сьогодні): 1—20 — пішаки, 21 — король (1—7 — жовтувато-коричневе, бурштинового відтінку скло, 8—20 — блакитне скло, 21 — зеленувато-блакитне з вишневою смужкою скло) (5 — приклад розшарування і втрати поверхні фігурки; 16, 17 — фігурки зі слідами закручування скляної маси; 6, 7, 19—20 — фігурки, що втратили значну частину об'єму)

імпорتنі знахідки присутні у чоловічих похованнях з багатим інвентарем і, навіть, як у випадку з кург. 98 Шестовиці, конкретно з торговим. Високий статус похованих у могилах з гральними фігурками підкреслювала свого часу Г.Ф. Корзухіна (Корзухіна 1963, с. 93). Х. Віттекер же дійшла висновку, що опосередковано елітність підкреслює і взагалі сама можливість проведення вільного часу в розвагах (Whittaker 2006, p. 104).

Серед гральних наборів зустрічаються фігурки з різного матеріалу: кісткової тканини тварин (щільний ріг оленя та лося, ікло моржа, зуб коня, китовий вус, епіфізи кісток великої рогатої худоби), бурштину, каменю, які переважно виготовлялися на місцях. У той же час, скляні екземпляри є відносно рідкісними знахідками у Північній Європі і безперечно належать до дорогих імпортів. Фігурки ж з бурштину, кістки, каменю чи глини, як правило, імітують форму скляних. У комплексах Південної Русі, навпаки, саме скляні фігурки зазвичай присутні у складі гральних наборів X ст. і тільки у XII ст. з'являються кістяні екземпляри, пов'язані зі скандинавським впливом (Сагайдак, Хамайко, Вергун 2008).

Регіон розповсюдження досліджуваних гральних приладь охоплює територію Давньої Русі й Північної Європи. У випадку зі скляними гральними наборами X ст. географія їх обмежується

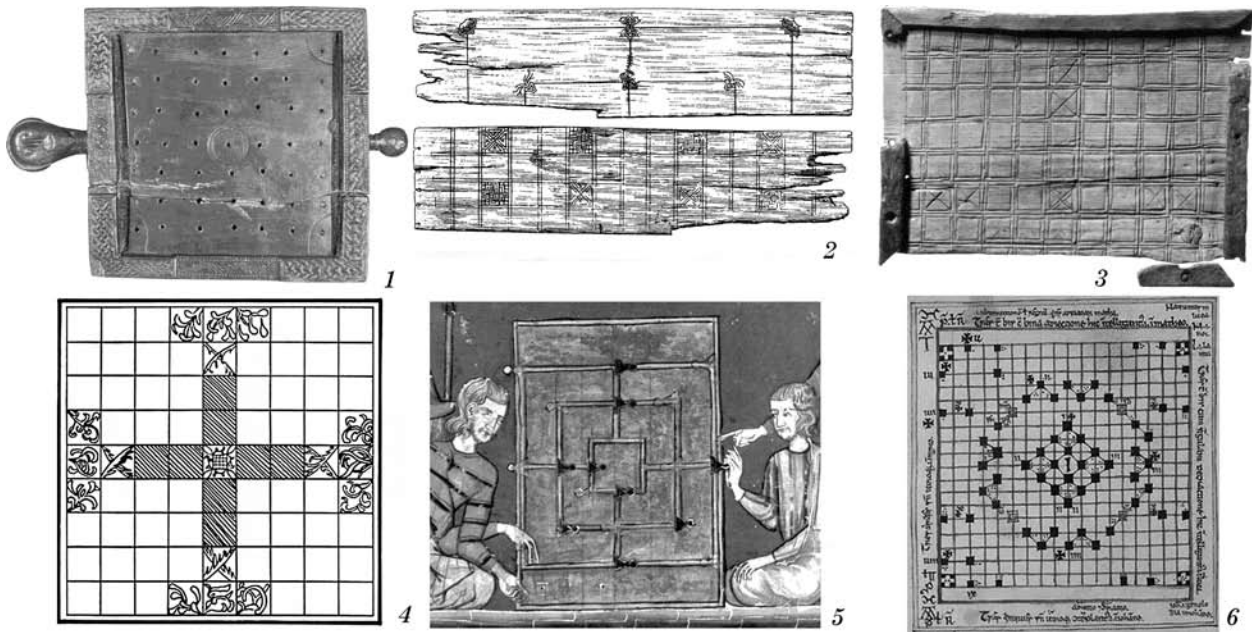

Рис. 3. Гральні дошки для ігор типу «hnefatafl» (1—4) та «млин» (5): 1 — Балліндері (Ірландія), кін. X ст.; 2 — Гокстад (Норвегія), X ст.; 3 — Трондхейм (Норвегія), 1100—1150 рр.; 4 — схема з щоденника К. Ліннея (Північна Швеція), 1732 р.; 5 — фрагмент ілюстрації з «Книги ігор» короля Альфонса X (Іспанія), 1240 р.; 6 — Alea Evangelia, мініатюра, Євангеліє XII ст. (Оксфорд, Британія).

переважно Руссю й Швецією¹. З одного боку, це підтверджує зв'язки Русі саме зі шведською спільнотою, з іншого — показує торговельні шляхи, що поєднували у X ст. Скандинавію з Візантією. Шестовиця, як одна з давньоруських пам'яток, що містить ознаки скандинавського впливу на ранніх етапах становлення держави (Андрощук 1999), має значну кількість артефактів, що підтверджують це. У той же час, скляні гральні фігурки, безсумнівно виготовлені у Візантії, концентруються у першу чергу в місцях, що були безпосередньо включені до тогочасних основних торговельних шляхів (Київ, Шестовиця, Чернігів, Гньоздово). При цьому виділяється концентрація скляних гральних наборів у Середньому Подніпров'ї. Надзвичайно велику концентрацію скляних наборів виявляє й протилежний кінець великого торговельного шляху — Бірка, широко відома як шведська факторія, тісно пов'язана з південно-східним напрямком.

Наведені дані, здавалося б, мають свідчити на користь візантійського походження гри, приладдя для якої міститься у давньоруських курганах X ст. Втім, наявність скляних гральних фігурок у більш ранніх британських та скандинавських комплексах римського (Five thousand 1995, № 71; Wright 1949, p. 132, 133; Solberg 2000, p. 119, 120) та вендельського (Opedal 1998, p. 53—55, 62, 63; Ravn 2000) часу може слугувати на користь хіба що її ширшого середземноморського контексту і тривалого побутування у Північній Європі. Питання походження гри у такому випадку охоплює значно більше коло джерел, що заслуговує на ок-

реме дослідження. У контексті ж даної роботи доцільніше зосередитися на ідентифікації гри.

Кількість і склад фігурок у наборах виявляє певну закономірність, якій свого часу не надала вагомого значення Г.Ф. Корзухіна. Дослідниця помітила, що до наборів, як правило, входять 2 види пішаків, 1 чи 2 короля та гральні кістки, однак відносно питання кількості фігурок в одному наборі зазначила, що вибірка з наявних поховань не дає можливості говорити про «нормальну» потребу їх кількості, якщо така й була. Нестабільність же кількісного складу в наборі вона спробувала пояснити особливостями поховальних комплексів, що можуть містити умовну кількість предметів замість необхідної для гри (Корзухіна 1963, с. 90, 91). Певна неточність чи символічність дійсно може бути присутньою у складі поховального інвентаря, особливо, коли мова йде про 1—2, чи навіть 4—5 фігурок, тим більше, коли до такого набору входять фігурки різного виду. Складно також говорити про дійсну кількість та склад фігурок у кремаційних комплексах. Утім, набори з інгумаційних поховань, що до того ж були розкопані з дотриманням методики детальної польової фіксації, здатні надати необхідну інформацію.

Як правило, повні гральні набори містять *пішаки* двох видів, що розрізняються за кольором, хоча інколи (як у пох. 644 Бірки) у наборі присутні лише однотипні пішаки. При цьому одна група чисельніша за іншу приблизно *вдвічі*, а кратність обох видів фігурок наближується до числа 4. Прикладом виступають набори з шестовицького кург. 98, Вальсгерде 3 та пох. 750 Бірки, де містилося по 8 та 16—17 фігур кожного виду відповідно. *Королі* (1 чи 2) присутні майже в усіх комплексах, що означає належність гри до розряду *військових стратегій* з визначеним ступенем ієрархічності фігур. У той час, як *гральні кістки* — атрибут азартних ігор, навпаки, присутні не так часто. При цьому їх

1. Лише один синхронний комплекс з набором скляних фігурок походить з Ульстейна в Норвегії, решта норвезьких комплексів — з Авальдснеса (Сторхауг), Гуннарсхауга та Хьогге належить до більш раннього періоду і відрізняється як за формою, так і за видовим складом.

кількість нестабільна і варіює від 1 до 4 в наборі. Ще рідше у похованнях фіксують рештки гральних дошок, що зумовлено особливостями збереження дерева як основного матеріалу їх виготовлення. Зазвичай задовільно зберігаються лише залізні деталі окуття, що унеможливило визначення розграфки, а, відповідно, й типу гри.

Традиція використання терміну «шашки» для означення археологічних знахідок цього типу виходить ще з описів ХІХ — початку ХХ ст. знайдених у давньоруських курганах гральних предметів (Самоквасов 1908, с. 201; Ханенко Б., Ханенко В., с. 22; Спицын 1906, с. 192). У ХІХ ст. слово «шашки» використовувалося для означення усіх однотипних гральних фігурок без винятку, у т. ч. і для назви шахових пішаків. В.І. Даль наводить ще ширше тлумачення: «усякий дрібний обрубочок, відрізочок, кубик; кістка гральна з вічками; бабка гральна, надкопитна коров'яча кістка; точений кружок, стопочка, для гри на дошці у 64 клітинки, і сама ця гра» (Даль 1882, с. 644).

Пізніше у спеціальній роботі цю термінологію підтримала Г.Ф. Корзухіна (Корзухіна 1963). Дослідниця здійснила детальну вибірку гральних предметів на теренах Русі, а використана нею назва «шашки» надовго закріпилася в археологічній літературі. Єдиним протиріччям лишилася різка морфологічна відмінність «шахо», описаних Г.В. Корзухіною, та їх сучасних відповідників. На додаток, опубліковані Г.М. Шовкопляс двома роками пізніше звичайні дисковидні шашки давньоруського часу, поряд зі скляними зрізаносферичними гральними фігурками (названими також «шашками») (Шовкопляс 1965, с. 197), тільки підсилили цей дисонанс. Сама Г.Ф. Корзухіна передбачала зв'язок описаних нею предметів з давньою грою *тавлія*, однак, підтримуючи здогад Б.О. Рыбакова (Рыбаков 1957, с. 88), схильна була пов'язувати цей термін скоріше з гральними дошками (за аналогією з лат. *tabula* — дошка), ніж з фігурками (Корзухіна 1963, с. 100).

Західноєвропейська археологія зараховує подібні набори до гри *hnefatafl* (*tafl*, *tafli*), що відома за письмовими джерелами (Віщування Вьольви (Старша Елда), Сага про Оркнейців, Сага про Фрітьйофа Хороброго, Сага про Херв'єор та Хейдрека, Сага про Греттіра, Сага про Гуннлауга та ін.) і була реконструйована на основі етнографічної розвідки К. Ліннея до лопарів Швеції у 1732 р. Етнограф описав правила гри, за якими у ній брали участь двоє гравців, у одного був король зі своєю гвардією, а у іншого — ватага суперників, що перевищувала числом гвардію короля вдвічі. Позиції обох гравців при цьому вишиковувалися відносно центру дошки. Король зі своєю гвардією розміщувався у центрі за принципом каре, а його суперники — з чотирьох сторін відносно нього (Linné, Smith 2007, р. 55).

Використання кісток у гри є питанням дискусійним, причиною якого є варіативність локальних типів ведення гри (Helmfrid 2005, р. 5, 11; Murray 1951, р. 55). У більшості випадків участь гральних кісток не була потрібною, однак інколи і вони використовувалися для надання гри більш азартного відтінку. При цьому показники очок могли визначати або дальність ходів, або ж їх черговість.

Співставлення записів К. Ліннея та археологічних даних виявляють цілий ряд спільних пози-

цій, за якими їх можна ототожнити: у настільній грі беруть участь два гравці, пішаки яких мають відрізнятися; кількість пішаків одного гравця вдвічі перевищує кількість пішаків іншого; у грі присутня фігура короля; позиціонування з чотирьох сторін від центру робить необхідну кількість фігур кратною 4; у грі не обов'язкове, але можливе використання гральних кісток.

Варіант гри *Tablut*, записаний К. Ліннеєм, передбачав використання дошки з кількістю клітинок 9 × 9 (рис. 3, 4), а кількість фігурок, що використовувалася при цьому, дорівнювала 25 (1 + 8 ↔ 16). Такі дані співпадають з деякими археологічними знахідками. Це — набори з кург. 98 у Шестовиці, пох. 750 Бірки та Вальсгерде 3. Однак решта наборів показує значну кількісну варіативність.

Між тим, і кількість полів на ігровому полі не була сталою. Так, широковідома дошка зі змішаного шару кінця VIII—X ст. з Балліндері (Ірландія) (O'Neill Hencken 1941, fig. 2) з відцентровою розграфкою налічує 7 × 7 рядів (рис. 3, 1), що має зменшити кількість фігур; дошка з Трондхейма (Норвегія) першої половини ХІІ ст. (Les Vikings 1992, no. 572) — 11 × 11 (рис. 3, 3) та дошка з Гокстада (Норвегія) Х ст. (Murray 1951, fig. 22) — 13 × 13 (рис. 3, 2), що збільшує їх кількість; а дошка для гри «*Alea Evangelia*» з мініатюри у ірландському Євангелії ХІІ ст. (C.C.C. Oхon. 122 manuscript; Soxe 1852, р. 52), що описує події Х ст. (Henry 1970, р. 67, 68), — 19 × 19, що має не тільки збільшити кількість задіяних фігур, але й, судячи з поміток на малюнку в манускрипті, ускладнити саму гру (рис. 3, 6). Такі особливості розграфок можуть цілком логічно пояснити різну кількість фігурок у похованнях, за умови, що їх загальна сума кратна 4 (не рахуючи королів).

Фігурки, що були виявлені Я.В. Станкевич в одному з курганів Шестовиці, слід сперечно віднести до кола наборів з «дружинних» поховань Русі та Скандинавії. Їх кількісна та видова варіативність пояснюється універсальністю однотипних гральних фігур, придатних для використання у будь-якій грі, де присутні однотипні фігури. Варіативність типів ігор представлена гральними дошками, найбільш популярними з яких були «*hnefatafl*» («королівський стіл / королівська дошка») та «*млин*». Для обох підходять набори однотипних гральних фігур. Втім, шестовицький набір з кургану 98, де були 2 королі та кратна 4 кількість пішаків, свідчить про початкове призначення набору для гри «*hnefatafl*», імовірним аналогом якої на давньоруських теренах виступає церковно-слов'янське «*тавлія*».

Андрощук Ф.О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі взаємодії доби раннього середньовіччя). — К., 1999.

Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977.

Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — СПб.:М., 1882. — Т. IV.

Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. — М.; Л., 1958. — Т. I.

Корзухина Г.Ф. Из истории игр на Руси // СА. — 1963. — № 4. — С. 85—102.

Мурашева В.В., Довгалюк Н.П., Фетисов А.А. Византийские импорты с территории пойменной части Гнездовского поселения // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. В 2 т. — М., 2010. — Т. 1. — С. 512—536.

Повернення культурного надбання України: Документи свідчать. — Вип. 2. Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України. — К., 1997.

Путь из варяг в греки и из грек... Каталог выставки. — М., 1996.

Рыбаков Б.А. Архитектурная математика древнерусских зодчих // СА. — 1957. — №1. — С. 83—112.

Рыбина Е.А. Шашки, «мельница», шахматы // Древняя Русь. Быт и культура / Археология СССР. — М., 1997. — С. 110—114.

Сагайдак М.А., Хамайко Н.В., Вергун О.И. Новые находки древнерусских игральнических фигурок из Киева // Стародавній Искоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 2. — С. 137—145.

Самоквасов Д.Я. Могилы русской земли. — М., 1908.

Спицын А.А. Отчет о раскопках, произведенных в 1905 г. И.С. Абрамовым в Смоленской губернии // ЗОР-СА РАО. — СПб., 1906. — Т. VIII. — Вып. 1— С. 185—211.

Станкевич Я.В. Шестовицкие курганы // КСИИМК. — 1947. — Вып. XXI. — С. 100.

Станкевич Я.В. Шестовицька археологічна експедиція 1946 р. // АП УРСР. — К., 1949. — Т. I. — С. 50—57.

Станкевич Я.В. Шестовицкое поселение и могильник по материалам раскопок 1946 года // КСИА. — 1962. — Вып. 87. — С. 6—30.

Толочко П.П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси // Славяне и Русь (в зарубежной историографии). — К., 1990. — С. 99—121.

Фехнер М.В., Недошивина Н.Г. Этнокультурная характеристика Тимерева могильника по материалам погребального инвентаря // СА. — 1987. — № 2. — С. 70—89.

Ханенко Б.И., Ханенко В.И. Древности Приднепровья. — К., 1902. — Вып. V.

Шовкопляс Г.М. Найдавніші шахи і шашки з Києва // Археологія. — 1965. — Т. 19. — С. 196, 197.

Щапова Ю.Л. Византийское стекло. Очерки истории. Изд. 2-е. — М., 2004.

Arbman H. En kammergrav från Vikingatiden vid Långtora, Uppland // Fornvännen. — 1936. — Årgång 31. — S. 89—98.

Arbman H. Birka I. Die Gräber. Tafeln. — Uppsala, 1940.

Arbman H. Birka I. Die Gräber. — Uppsala, 1943.

Arne T.J. Das Bootgraberfeld von Tuna in Alsike, Uppland. — Stockholm, 1934.

Coxe H.O. Catalogus Codicum MSS, qui in Collegiis Aulique Oxoniensibus hodie adservantur. — Oxford, 1852.

Dougaluk N., Murasheva V. Glass finds from Gnezdovo as a result of Russian-byzantine trade in the 10th century // 18th Congress of the International Association for the History of Glass: Programme and Abstracts. — Thessaloniki, 2009. — P. 51.

Five thousand years of Glass / Ed. by H. Tait. — London, 1995.

Graham-Campbell J. Viking Artefacts. — London, 1980.

Helmfrid S. Hnefatafl — the Strategic Board Game of the Vikings. — Version 2b. — 2005. — April, 23. — Режим доступу: http://hem.bredband.net/b512479/Hnefatafl_by_Sten_Helmfrid.pdf.

Henry F. Irish Art in the Romanesque Period (1020—1170 A.D.). — New York, 1970.

Les Vikings... Les Scandinaves et l'Europe 800—1200. — Paris, 1992.

Linné C., Smith J.E. Lachesis Laponica, or a Tour in Lapland, now first published from the original manuscript journal of the celebrated Linnæus. — London, 1811 (reprint 2007).

Murray H.J.R. A History of Board-games Other Than Chess. — Oxford, 1951.

O'Neill Hencken H. The Harvard Archaeological Expedition in Ireland // American Journal of Archaeology. — 1941. — Vol. 45. — No. 1. — P. 1—6.

Opedal A. De glemte skipsgravene. Makt og myter på Avaldsnes. — Stavanger, 1998.

Petersen J. Bretspil i forhistorisk tid // Tidsskrift for norsk forhistorie. — Oldtiden, 1914. — S. 75—95.

Ravn M. The Use of Symbols in Burials in Migration Age Europe. A Theoretical and methodological Approach // Form, Function & Context. Material culture studies in Scandinavian archaeology. — Stockholm, 2000. — P. 275—296.

Rundkvist M., Williams H. A Viking Boat Grave with Amber Gaming Pieces Excavated at Skamby, Östergötland, Sweden // Medieval Archaeology. — 2008. — № 52. — P. 69—102.

Solberg B. Jernalderen i Norge: ca. 500 f. Kr. — 1030 e. Kr. — Oslo, 2000.

Whittaker H. Game-boards and gaming-pieces in the Northern European Iron Age // Nordlit. — 2006. — № 20. — P. 103—112.

Wright R.P. Roman Britain in 1958 // Journal of Roman Studies. — 1959. — № 49. — P. 102—139.

Н. В. Хамайко

ИГРОВОЙ НАБОР ИЗ ПОЙМЕННОГО КУРГАНА ШЕСТОВИЦЫ

В статье осуществляется републикация игрового набора, найденного Я.В. Станкевич в 1946 г. при исследовании курганного могильника в пойме р. Десна возле с. Шестовица. Набор находился в составе погребального инвентаря парного камерного погребения Х в. в сопровождении коня, предметов вооружения и весовых гирек. Он состоял из 26 стеклянных фигур двух цветов, среди которых были пешки и два короля. Собранные имеющиеся данные о сохранившейся 21 игровой фигурке. Поиск аналогий и их сравнительный анализ показывает, что стеклянные игральные фигурки являются средиземноморскими импортами, концентрирующимися вдоль речного пути «из варяг в греки». Скандинавское же влияние проявляется в распространении игры на древнерусских землях. Атрибуция игры выявляет ее принадлежность к широкоизвестному на Североевропейских землях типу игры «hnefatafl» (королевский стол), аналогом которой в древнерусском варианте может быть «тавля».

N. V. Khamaiko

GAMING SET FROM FLOODPLAIN CEMETERY MOUND OF SHESTOVYTSYA

The paper carried republication of gaming set, which had been finding in 1946 during excavation of mound burial in the floodplain of Desna river near Shestovitsa site by Y.V. Stankiewicz. The set was part of the burial items in 10th century pair chamber, accompanied by his horse, arms and weights. It consisted of 26 glass pieces in two colors, among whom were the pawns and two kings. Collected the available data on the remaining 21 playing figure. The data on the remaining gamingpieces were collected. Searching for similarities and their comparative analysis shows that the glass gaming peices are Mediterranean imports concentrated on the river route «from Varangians to the Greeks.» The Scandinavian influence is manifested in the spread of the game at Rus' lands. Attribution of the game reveals that it belongs to the widely known on the North European lands game «hnefatafl» (king table), which is analogous to the Rus' version can be «tavleya».